
LUDGER KREMER

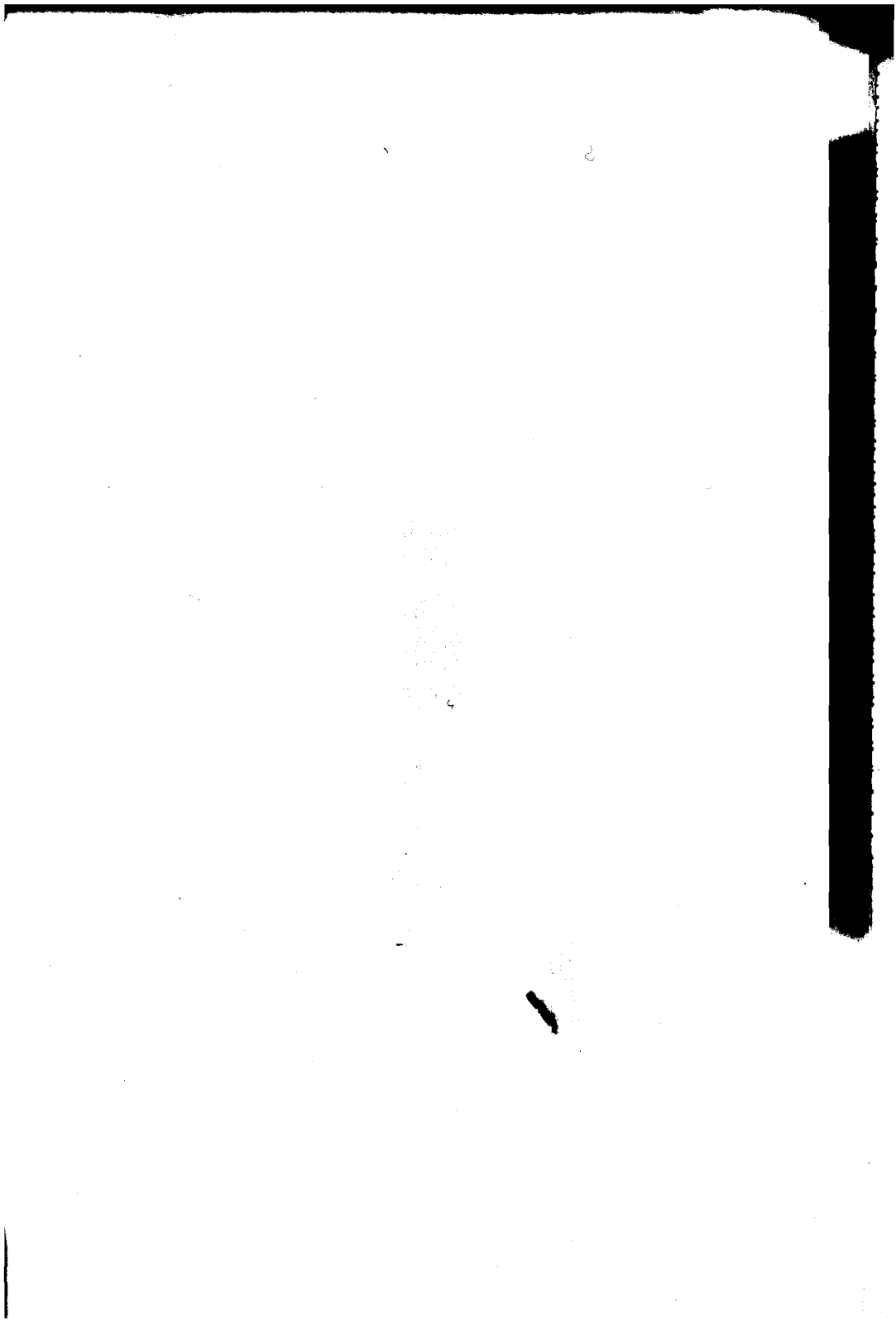
Nederlands en Duits als concurrerende
cultuurtalen in Duitse gebieden

Overdruk uit
HANDELINGEN XXXVII
der Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor
Taal- en Letterkunde en Geschiedenis

1983

Nederlands en Duits als concurrerende cultuurtalen in Duitse gebieden

door

LUDGER KREMER

1. Inleiding

De functie van het Nederlands als cultuurtaal in Duitse gebieden is weliswaar herhaaldelijk het onderwerp van min of meer uitgebreide en diepgaande studies geweest, maar toch is dit een vrij onduidelijk hoofdstuk uit de Nederlandse taalgeschiedenis gebleven. Van de publicaties op dit gebied is in de eerste plaats het in 1939 verschenen boek van J. W. Muller te vermelden over *De uitbreiding van het Nederlandsch taalgebied, vooral in de zeventiende eeuw*¹, maar ook vroeger reeds hebben enkele Nederlanders op dit onderwerp de aandacht gevestigd². Rond dezelfde tijd als Muller hebben de Duitse geleerden Kloss, Mitzka en Foerste het Nederlands ten oosten van de Nederlands-Duitse grens bestudeerd. De eerste deed dit in een opstel over het Nederlands langs de rijksgrens, vooral in Bentheim³, de tweede in een algemeen overzicht van het Nederlands in Duitsland⁴, en de derde in zijn dissertatie over de Nederlandse invloed op de Oostfriesse dialecten, waarin hij eveneens een overzicht biedt van de geschiedenis der cultuurtalen in Oost-Friesland⁵. Ook deze Duitsers hebben voorlopers gehad die de eerste stappen hebben gezet in de richting van een grondiger onderzoek⁶.

Na deze studies uit de dertiger jaren is het lange tijd stil gebleven rondom dit onderwerp⁷. Het is pas in de jaren zestig en zeventig dat het probleem weer actueel werd. In dit verband dienen vooral vermeld te worden: het op een vrij verborgen plaats gepubliceerd onderzoek van J. Baumann over het verdringen van het

1. MULLER 1939. Dit werk is een uitgebreide versie van een gelijknamig opstel verschenen in Ntg 15 (1921).

2. Zie vooral MENSINGA 1878, JUTEN 1908 (die ten dele Mensinga letterlijk heeft overgenomen zonder zijn bron te vermelden) en DOMELA 1917 en 1918.

3. KLOSS 1930, herdrukt 1981.

4. MITZKA 1932.

5. FOERSTE 1938.

6. O.a. TRIP 1873, BARTELS 1881, HAHN 1912 en WIENS 1916.

7. Een uitzondering is KLOEKE 1945, maar deze publicatie is nauwelijks bekend geworden, vooral niet in Duitsland. Cfr. KREMER 1981.

Nederlands in Bentheim⁸, een studie van Inge Bulicke over het kerkelijk taalgebruik in Oost-Friesland⁹, en de dissertatie van H. Taubken over de geschiedenis van de schrijftalen in het voormalige graafschap Lingen¹⁰. Ook van Nederlandse zijde werd aan het Nederlands als „Duitse” cultuurtaal in verscheidene bijdragen aandacht besteed, vooral wat zijn lotgevallen aan de Benederrijn betreft.

Van de meer recente opstellen vertoont een hele reeks echter een ernstig tekort, nl. de vaak té simplistische kijk op de zaak: zo wordt vooral het zeer ingewikkelde gebruik van de drie talen resp. taalvormen – Nederlands, Hoogduits en plaatselijk dialect – naar gelang van de verschillende communicatieve situaties en functies dikwijls over het hoofd gezien. Niet alleen in oudere studies zoals die van Domela Nieuwenhuis Nijegaard lezen wij b.v. uitdrukkingen als „Nederlandsch sprekende bevolking in Oost-Friesland”¹¹, of „Lingen was ook grotendeels Nederlandsch van taal”¹². Ook in jongere bijdragen vinden we steeds weer summiere stellingen als: „Vor dem Jahre 1795 hatten in den preußischen Landesteilen Kleve und Geldern [...] die Bauern und Bürger niederländisch, die bezahlten Beamten hochdeutsch gesprochen”¹³, of: „De Nederlandse taal, die vroeger in het hele gebied van de Nederrijn werd gesproken [...]”¹⁴, of: „Dort, im einst friesischen Norden, wurden nacheinander vier verschiedene Sprachen gesprochen [...]”¹⁵.

Afgezien van dergelijke ongeoorloofde vereenvoudigingen, wordt ook uit verscheidene overzichtsartikelen¹⁶ duidelijk dat er ernstige lacunes in het onderzoek bestaan. Zo wordt over het Nederlands in de graafschappen Lingen en Steinfurt nauwelijks iets, en over het Nederlands in de heerlijkheden Gronau, Gemen, Werth en Anholt helemaal niets vermeld. Ook over het Nederlands in Sleswijk-Holstein (Friedrichstadt, Glückstadt, Altona en Nordstrand¹⁷) bestaan zo goed als geen studies¹⁸. Bevredigend is het

8. BAUMANN 1965.

9. BULICKE 1979.

10. TAUBKEN 1981.

11. DOMELA 1917: 192. Spatiëring, ook in de volgende citaten, van mij.

12. DOMELA 1917: 193.

13. GORISSEN 1955: 4.

14. HEIDA 1976: 539.

15. KEMPEN 1981: 360. Soortgelijke beweringen zijn b.v. eveneens te vinden in KEMPEN 1962: 10 en 1967: 139, COMBECHER 1965: 135, HEIDA 1980/81a: 12 en 1980/81b: 31, MERGES 1982: 24 vlg. en passim.

16. Cfr. b.v. MITZKA 1932, KLOEKE 1945, PONTEN 1968, DE SMET 1975, 1981 en 1983.

17. DE SMET 1975 en 1981 vermeldt het eiland Pellworm, bedoelt echter Nordstrand.

18. We beschikken alleen over de zeer summere overzichten bij MENSINGA 1878, DOMELA 1918, DEKKER 1938 en VAN PUFFELEN 1970. Aan deze situatie komt

onderzoek op dit moment alleen met betrekking tot het graafschap Lingen, en dit op grond van het voortreffelijk proefschrift van H. Taubken¹⁹, en met betrekking tot Oost-Friesland, waarover reeds in 1938 een studie van W. Foerste verscheen²⁰. Over de geschiedenis van het Nederlands als cultuurtaal (naast het Duits) in de overige Westfaalse gebieden (Bentheim, Steinfurt, Gronau, Gemen, Werth, Anholt), aan de Benedenrijn (Kleef²¹, Gelre, Meurs, Gulick) en in de verscheidene nederzettingen van Nederlandse vluchtelingen zijn grondige, op archiefonderzoek berustende studies ten zeerste gewenst – een belangrijke, nog maar nauwelijks begonnen taak voor de Duitse taalhistorici²².

Gezien deze stand van het onderzoek lijkt het mij gewenst, een bondig overzicht te geven van de verschillende plaatsen en streken in Duitsland waar het Nederlands ooit als cultuurtaal fungeerde. Bovendien is het nodig op enkele belangrijke pragmatische, sociolinguïstische en dialectologische implicaties van dit stuk Nederlandse en (Neder-)Duitse taalgeschiedenis attent te maken²³, om zodoende het geografische en methodische kader af te bakenen waarin toekomstig onderzoek zou kunnen plaatsvinden²⁴.

2. Nederlands-Duitse taalcontacten

De Nederlandse taal was in Duitsland onder zeer verschillende omstandigheden in gebruik. Reeds in de 12de eeuw treffen we in verscheidene streken van Neder- en Midden-Duitsland Nederlanders en Vlamingen aan. Ze vestigden zich o.m. in de ontginningsgebieden langsheen en tussen de Wezer- en Elbemonding, in Oost-Holstein, langs de middenloop van de Wezer, en vooral in de Mark Brandenburg, in Sachsen en Thüringen. In de Nederduitse en Oostmiddenduitse dialecten hebben ze hun taalkundige sporen

hopelijk binnenkort een einde door het in gang zijnde onderzoek van H. MENKE, Kiel. Cfr. MENKE 1981.

19. TAUBKEN 1981.

20. FOERSTE 1938.

21. Over Kleef bestaat een proefschrift uit de hand van J. MERGES (1982) dat echter, vooral in de methodische aanpak, erg onbevredigend blijkt te zijn. Cfr. TERVOOREN 1979: 175.

22. „Wo es Sieger gibt, gibt es auch Verlierer. Es gab Landschaften und Menschen, die ihre Sprache ändern oder sogar ganz aufgeben, verlieren mußten. [...] Insofern war der Siegeszug der Schriftsprache immer zugleich auch ein Stück Problem-Weg für eine Reihe von Menschen, sei es in bestimmten Landschaften, sei es in bestimmten Sozialgruppen. Diese Problemseite ist noch wenig beschrieben.“ BESCH 1979: 324 vlg.

23. Voor wat het kerkelijk taalgebruik aan de Benedenrijn betreft, is o.a. een artikel verschenen van H. TERVOOREN (1979), die belangrijke nuancerings van sommige al te eenvoudige stellingen in bestaande publicaties brengt.

24. De volgende opmerkingen berusten voor een deel op een lezing gehouden op 5 mei 1982 aan de universiteit van Kiel. Cfr. KREMER (1983).

nagelaten²⁵. In de middeleeuwen kan er evenwel nog niet veel sprake zijn van een Nederlandse taal, d.w.z. van een Nederlandse standaardtaal of cultuurtaal²⁶, waaruit volgt, dat „het” Nederlands als cultuurtaal in deze Noord- en Oostduitse ontginnings- en koloniaalgebieden vooreerst nog geen rol heeft gespeeld. Dit is echter in de meeste daaropvolgende Nederlands-Duitse taalcontacten die op Duits grondgebied zijn tot stand gekomen, wel het geval geweest.

Vooraf in de 16de en 17de eeuw treden in Neder-Duitsland, waar zij blijkbaar het gemakkelijkst verstaan worden, Nederlandse toneelgezelschappen op die in het Nederlands geschreven of in het Nederlands vertaalde stukken spelen²⁷. In de Nederduitse kustgebieden heeft het Nederlands een belangrijke rol gespeeld als taal van handelscorrespondentie en handelsverkeer, vooral in de steden Emden, Bremen, Hamburg, Lübeck en Rostock, maar ook in Pruisische havensteden zoals Stettin, Danzig en Königsberg. Dit geldt trouwens voor de hele scheepvaart op de Baltische en Scandinavische landen²⁸. Bovendien zijn de vaktalen van Nederduitse zeelui en vissers sterk beïnvloed door het Nederlands, vooral vanaf de Gouden Eeuw tot in het begin van de 19de eeuw. Tussen 1749 en 1810 vond b.v. het navigatie-onderwijs te Hamburg in het Nederlands plaats²⁹.

Het belangrijkste en langdurigste contact tussen het Nederlands en het Duits is ongetwijfeld tot stand gekomen in de gebieden langs de Nederlandse grens, met name in Oost-Friesland, de graafschappen Bentheim, Lingen en Steinfurt, de heerlijkheden Gronau, Gemen, Werth en Anholt, en de hertogdommen Kleef, Gelre en Gulick.

Niet alleen in de 12de eeuw maar ook nog later, vooral tijdens de troebelen van de Tachtigjarige Oorlog, kwamen Nederlanders zich in Duitsland vestigen, daartoe dikwijls uitgenodigd door Duitse vorsten omwille van hun bijzondere kwaliteiten als ambachtslieden en kunstenaars of omwille van hun bekwaamheid op het gebied van dijk aanleg en bodemontginning.

Kaart 1 toont de gebieden aan waar Nederlands-Duits taalcontact heeft plaatsgehad.

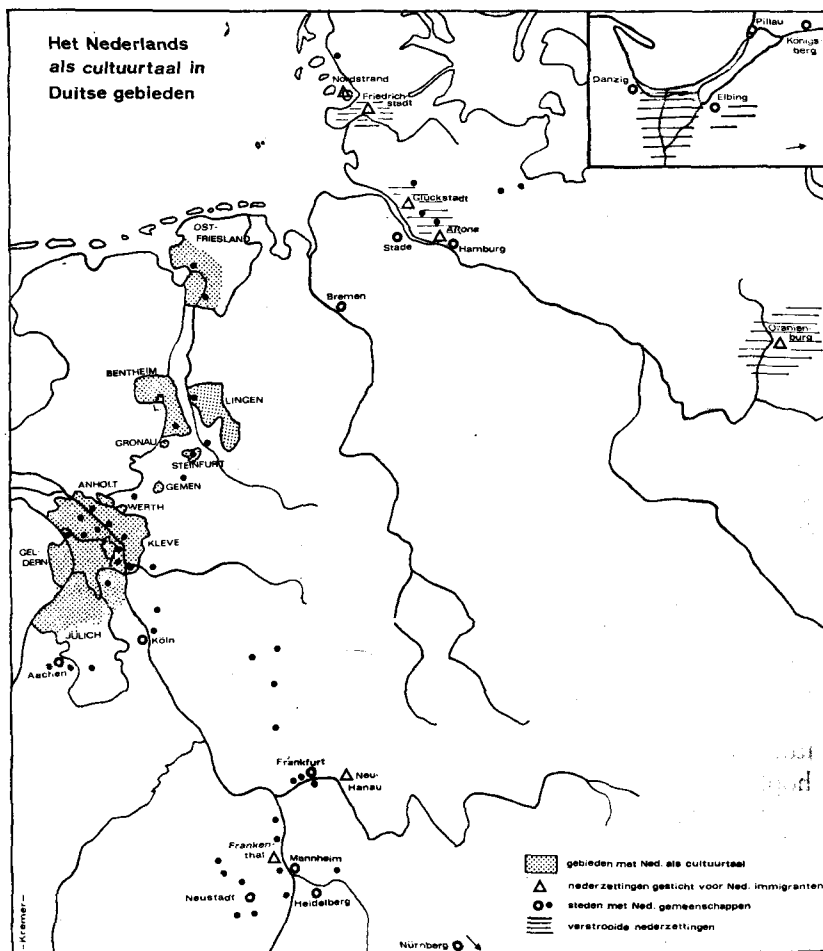
25. TEUCHERT 1944, KARG 1933, MITZKA 1958, STELLMACHER 1971 (daar verdere literatuur).

26. Cfr. GOOSSENS 1971 : 19.

27. MITZKA 1932 : 208 vlg.

28. MITZKA 1932 : 209 vlg.

29. MITZKA 1932 : 211 vlg., STEPPES 1939, KLUGE 1911.

kaart 1

3. Diglossie en triglossie

De Nederlandse taal heeft zich zo gemakkelijk over de grens met Duitsland heen kunnen uitbreiden om de eenvoudige reden, dat de hier gesproken dialecten zich nauwelijks onderscheiden van de dialecten in Gelderland, Overijssel, Drente, resp. Groningen. Om het precies uit te drukken: de Nederlandse en Nederduitse dialecten tussen Duinkerken in het westen en Königsberg in het oosten vormden samen één enkel continu gebied, één diasysteem. Tot voor enkele tientallen jaren kon nergens in deze keten van plaatselijke dialecten een breuk bespeurd worden, ook niet langs de

Nederlands Duitse staatsgrens, die het mogelijk zou hebben gemaakt van een grens tussen twee of meer verschillende taalgebieden te spreken.

Deze dialect-achtergrond is van groot belang bij het onderzoek van de erg wisselvallige geschiedenis van de standaardtaal of schrijftaal in de Duitse grensstreken. We mogen namelijk niet uit het oog verliezen, dat tot in de 20ste eeuw het plaatselijk dialect de gewone omgangstaal van de grote meerderheid der bevolking is geweest, en dat een groot gedeelte van de bevolking de standaardtaal maar in zeer beperkte mate *actief* heeft beheerst.

Dit geldt zelfs voor de maatschappelijk-hogere kringen in de grote Noordduitse steden. Zo oordeelt Friedrich Engels, die naast zijn politieke en sociaal-economische werken ook belangrijke taalkundige bijdragen heeft geschreven, over het taalgebruik in Bremen omstreeks 1840: „Was dem Fremden hier zuerst auffällt, ist der Gebrauch der plattdeutschen Sprache, selbst in den angesehensten Familien”³⁰. En nog in 1885 kon de volgende constatering m.b.t. de dagelijkse omgangstaal in de Nederduitse gebieden gemaakt worden: „Weiter nach Norden, in Ostfriesland, im Oldenburgischen, Bremischen u.s.w. herrscht das Plattdeutsch noch mehr vor und wird auch in den Häusern der Gebildeten mit einer gewissen Vorliebe gesprochen”³¹. Door het gebruik van de standaardtaal in de kerkdiensten en in de scholen was de *passieve* beheersing ervan natuurlijk aanzienlijk groter. Het is dan ook vooral via kerk en school dat woorden uit de standaardtaal de dialecten zijn binnengedrongen³².

Hier rijst de vraag: vanuit welke standaardtaal, de Nederlandse of de Duitse? Het antwoord hierop is kort – namelijk vanuit alle twee –, maar vraagt om nadere uitleg. In de gebieden waarover we het hier vooral hebben (met uitzondering van de vluchtelingen-nederzettingen), heeft niet zoals elders een diglossie bestaan, d.w.z. een functioneel bepaalde coëxistentie van plaatselijke dialecten (voor interne en informele contacten) met één overkoepelende standaardtaal (voor externe en formele contacten), maar wel triglossie³³. Er hebben namelijk sinds de 16de eeuw meestal twee concurrerende standaardtalen naast elkaar bestaan: aanvankelijk de Nederduitse en de Hoogduitse schrijftaal, later het Nederlands en het Hoogduits. Als we de verschillende domeinen van taal-

30. ENGELS 1967: 137. Cfr. ook STELLMACHER 1972.

31. VON EYE 1885: 97.

32. Cfr. KREMER 1978a en 1979.

33. Over diglossie resp. triglossie cfr. KLOSS 1978: 320 vlg. Zie ook FERGUSON 1959 en KLOSS 1976.

gebruik b.v. in het graafschap Bentheim omstreeks 1800 trachten aan te duiden³⁴, dan krijgen we het volgende schema:

domein:	gezin	vrienden en buren	zaken (mond.)	zaken (schr.)	gilden.	stadsbestuur prococ. etc.	stads- reken.	school	geref. kerk	iuris- dicie	grafel. admin.
taalvorm											
dialect	+	+	+	-	-	-	-	(+)	-	(+)	-
Nederlands	-	-	-	+	+	+	+	+	+	-	+
Duits	-	-	-	-	+	-	-	(+)	-	+	+

Triglossie te Nordhorn, graafschap Bentheim, omstreeks 1800

4. *Geografisch en historisch overzicht*

We kunnen drie soorten van taalcontact-gebieden onderscheiden, gebieden, waar het Nederlands als autochtone, als allochtone of als immigranten-taal voorkomt.

4.1. *Het Nederlands als autochtone cultuurtaal: de Duitse Nederrijn*

De ontwikkeling in het Nederrijngebied verschilt van de verderop te bespreken gebieden (met uitzondering van Anholt) in die zin, dat we hier Nederfrankische dialecten aantreffen die tamelijk dicht bij het Nederlands staan³⁵. Bovendien hebben we hier als schrijftaal met een taalvorm te maken die een Kleverlandse variant van het Nederlands is³⁶. Deze taalvorm gaat niet, zoals de Middelnederduitse schrijftaal in Noord-Duitsland, in de loop van de 16de eeuw ten onder, maar kan zich handhaven tot in de 19de eeuw.

De taalgeschiedenis van de Nederrijn is uiterst ingewikkeld, en de tot dusver beschikbare studies omtrent de triglossie van het Nederfrankisch dialect, het Nederlands en het Hoogduits hebben niet meer dan enkele deelaspecten van de hele problematiek kunnen aanstippen. Een uitgebreid onderzoek naar de evolutie van het taalgebruik in het hele Nederrijngebied onder pragmatisch en

34. Cf. KREMER 1978b: 126.

35. SANDERS 1977.

36. BECKERS/PETERS 1981: 4, TERVOOREN 1979: 174 voetn. 3, DE SMET 1978.

sociolinguïstisch aspect is daarom een van de dringendste desiderata van de Nederlands-Duitse historische taalkunde³⁷.

Het onderzoek wordt niet alleen bemoeilijkt door het mogelijke naast elkaar bestaan van de drie vermelde taalvormen, we moeten bovendien rekening houden met verschillende territoria. Op de eerste plaats zijn dat de hertogdommen Kleef, Gelre en Gulick (het noordelijk gedeelte), het graafschap Meurs en het „Amt" Rheinberg (Keuls bezit). Bovendien bestaan er vier verschillende belijdenissen, d.w.z. er zijn katholieke, gereformeerde, lutherse en doopsgezinde gemeenten, die niet zelden alle vier op dezelfde plaats vertegenwoordigd zijn. Ik zal me hier beperken tot een korte bespreking van de tot dusver bekende taaltoestanden in de vier verschillende godsdiensten en de territoriale verschillen buiten beschouwing laten³⁸.

Vooraf wil ik nog eens onderstrepen dat de *gesproken* taal aan de Benedenrijn noch het Nederlands noch het Duits is geweest, maar tot ver in de 20ste eeuw het plaatselijke Nederfrankische dialect³⁹. Studies die ervan uitgaan dat hier ooit Nederlands gesproken werd, zoals ik er enkele in de inleiding heb aangehaald⁴⁰, geven dus blijk van een te simplistische kijk op de zaak. Als men omstreeks 1960 nog kon vaststellen dat in Nederlands Limburg in 66 % tot 97 % der gezinnen het dialect de enige binnenshuis gebruikelijke taalvorm was⁴¹, dan mogen wij voor de Benedenrijn in de 18de en 19de eeuw zeker een percentage van een eind in de 90 % vooropstellen en dit voor de grote meerderheid van de communicatieve situaties.

Wat nu de geschreven taal betreft, zou men eigenlijk voor elk domein en voor elke tekstsoort afzonderlijk de ontwikkeling van het taalgebruik moeten nagaan. Dikwijls valt daarbij een sterk wisselend gebruik van het Nederlands en het Duits in het oog⁴². Vanaf het ogenblik dat de Nederrijnse territoria aan Duitse vorsten uit het binnenland toebehoren is de ambtelijke taal van de administratie en deels ook van de rechtspraak het Duits. Het Nederlands werd als schrijftaal, als godsdienst- en schooltaal, op enkele uitzonderingen na⁴³, vooral gebruikt in de katholieke gemeenten,

37. TERVOOREN 1979 : 175 vlg.

38. Ik volg hier het opstel van TERVOOREN 1979 waarin ook de over dit onderwerp bestaande literatuur verwerkt is.

39. Met uitzondering van het dialecteiland in de Reichswald bij Kleef waar rijnsfrankische dialecten gesproken worden.

40. Zie voetnoten 13-15.

41. WEIJNEN 1967.

42. Cfr. TERVOOREN 1979 : 179 vlg. Een boeiend overzicht van de gevarieerdheid van schriftelijk taalgebruik in het overkwartier van Gelre geeft NAGEL 1981.

43. In Lobberich, Grefrath en Hinsbeck b.v. was reeds vroeg het Hoogduits in gebruik. Cfr. RAMISCH 1908 : 61 voetn. 2.

terwijl de gereformeerde gemeenten in meerderheid reeds vroeg als schrijftaal het Duits naast het Nederlands gebruikten. Kerk- en schooltaal was echter ook hier de landstaal, d.w.z. het Kleverlands gekleurde Nederlands. Uitsluitend in het Duits verliepen, zoals niet anders te verwachten, kerkdienst en onderwijs bij de lutheranen, en uitsluitend Nederlands was het taalgebruik van de niet zeer talrijke doopsgezinde gemeenten. Gezien het naast elkaar bestaan van de verschillende godsdiensten kan gesteld worden, dat de Nederrijn vanaf de 16de eeuw meertalig is geweest in die zin, dat een kleine groep van kerkelijke en wereldlijke bestuursfunctionarissen het Nederlands én het Duits in woord en schrift beheerste⁴⁴, terwijl de grote massa actief uitsluitend het dialect machtig was, passief echter het Nederlands en/of het Duits kende. De ondergang van het Nederlands aan de Nederrijn in de eerste helft van de 19de eeuw⁴⁵ moet daarom ook gezien worden als de laatste fase van een proces dat reeds 300 jaar vroeger was begonnen⁴⁶.

4.2. *Het Nederlands als geïmporteerde cultuurtaal*

In het kader van deze lezing moet ik mij beperken tot de bespreking van maar één gebied dat onder deze rubriek valt, en ik kies daarvoor zuidwestelijk Oost-Friesland. Voor de overige gebieden met dit taalcontact-type zal ik met enkele korte opmerkingen moeten volstaan. Een meer uitgebreid overzicht is te vinden in een onlangs verschenen publicatie van mijn hand⁴⁷.

4.2.1. *Zuidwestelijk Oost-Friesland*

Het gebruik van het Nederlands als cultuurtaal in de zuidwestelijke streken van Oost-Friesland is een laat gevolg van de reformatie. Na de ondergang van het Fries in Oost-Friesland – als geschreven taal in de 15de, en als gesproken taal in de loop van de 16de eeuw⁴⁸ – werd zijn plaats ingenomen door het Nederduits. Dit vertoont in zijn gesproken vorm tot in onze tijd een (ouder) Fries substraat en een (jonger) Nederlands superstraat⁴⁹. Nederduits wordt in Oost-Friesland geschreven van ongeveer 1450 tot

44. Tijdens de 18de eeuw verschenen volgens BENSEL 1912 in het hertogdom Kleef 24 tijdschriften of kranten (de meesten van hen voor een zeer korte periode), waaronder maar één Nederlandstalige.

45. HÖVELMANN 1976, PASSENS e.a. 1979, HEIDA 1976.

46. TERVOOREN 1979: 191 vlg.

47. KREMER 1983.

48. FOERSTE 1938: 7 vlg.

49. SCHEUERMANN 1970. Scheuermann spreekt in de twee gevallen van substraat. Men zou echter m.b.t. de Nederlandse leenwoorden in het Oostfriesse Nederduits beter de term superstraat gebruiken.

1650. Het heeft aanvankelijk de kenmerken van de zgn. „oostersche tale” die in de „saksische” gebieden van Oost-Nederland in gebruik was⁵⁰, later meer die van de in heel Noord-Duitsland en Noord-Europa verspreide Middelnederduitse schrijftaal, de taal van de Hanze. De taal van de reformatie werd dus het Nederduits, ondanks het feit dat aan prerereformatorische bewegingen en aan de uitbreiding van Luthers gedachten en geschriften in Oost-Friesland vooral ook Oostnederlanders aandeel hadden.

Dit bleef zo tot in het midden van de 17de eeuw⁵¹. Vanaf de jaren veertig van de 16de eeuw echter drong, zoals elders in Noord-Duitsland, ook hier het Hoogduits als schrijftaal door⁵², en wel van boven af, d.w.z. vanuit de grafelijke administratie. Omstreeks 1650 werd dan de hele administratie van het land, van de steden en van de gilden in het Hoogduits gevoerd. Ook als taal van godsdienst, school en boekdrukkunst was het Hoogduits rond deze tijd algemeen in gebruik⁵³.

Omstreeks 1650 begint echter het calvinistisch-gereformeerde zuidwestelijke Oost-Friesland een eigen weg in te slaan⁵⁴. Terwijl in het grotere lutherse gedeelte van Oost-Friesland de Hoogduitse taal zich in alle aspecten van het openbare leven handhaaft, sluit de calvinistische kerk van het zuidwesten, met de stad Emden als middelpunt, zich nauw aan bij de Nederlands Hervormde Kerk. Dit betekende dat het Nederlands hier de taal van de godsdienst, van het onderwijs en van de drukpers, en geleidelijk aan ook de schrijftaal van de zakenwereld, van de gilden, kortom van de hogere burgerij werd. De steden, op de eerste plaats Emden, waren de eerste die het Nederlands als cultuurtaal overnamen. Zij werden binnen een tijdspanne van enkele tientallen jaren door de plattelandsgemeenten gevolgd, zodat omstreeks 1680 het hele zuidwesten van het graafschap, op enkele uitzonderingen na, het Nederlands als cultuurtaal had geaccepteerd.

Deze oriëntering aan de Nederlandse taal was sedert lang voorbereid door een algemene geestelijke oriëntering van gereformeerd Oost-Friesland aan gereformeerd Nederland. Ze werd bevorderd door het verschil in geloofsovertuiging met de Hoogduits schrijvende en prekende lutheranen: het Duits werd zo het kenmerk van de andersdenkenden. Voor zover ze van Oostfrieze afkomst

50. BORCHLING 1928 : 130.

51. FOERSTE 1938 : 10 en 17 vlg. Voor een korte samenvatting van de geschiedenis van het Nederduits in Oost-Friesland, zie BULICKE 1979 : 10-15.

52. SODMANN 1973 : 116 vlg.

53. FOERSTE 1938 : 18 vlg.

54. De verdere beschrijving van de ontwikkeling in Oost-Friesland ontleen ik aan FOERSTE 1938 : 19 vlg. Cfr. eveneens VAN SCHELVEN 1908, DOMELA 1917, SCHILLING 1972 : 83 vlg. Voor een bondig overzicht van de geschiedenis van het Nederlands als kerktal in zuidwestelijk Oost-Friesland, zie BULICKE 1979 : 15-22.

waren, studeerden de gereformeerde predikanten meestal aan Nederlandse universiteiten, vooral te Groningen. Tenminste aanvankelijk, want na 1744, toen onder het Pruisisch bewind⁵⁵ het studeren aan buitenlandse universiteiten verboden werd⁵⁶, moest dit gebeuren aan de Nederlands ingestelde, gereformeerde „Hoge Schole” van Lingen. Dikwijls werden predikanten en onderwijzers uit de Nederlanden in dienst genomen, en omgekeerd aanvaardden ook vele Oostfriese theologen een geestelijk ambt in Nederland.

We mogen uit deze gegevens echter niet concluderen dat de verspreiding en de kennis van het Nederlands vergelijkbaar waren met Nederlandse, zelfs niet met Oostnederlandse toestanden. Een tijdgenoot oordeelt b.v. in 1843 over het in Oost-Friesland gesproken Nederlands: „die holländische Sprache [...] ist [...] vorzüglich in der Schule, so sehr mit dem deutschen oder dialectischem Platt versetzt, daß der Holländer es selten für classisch erkennt”⁵⁷. En in 1873 schrijft de lutherse Superintendent Lüpkes over het onderwijs van vóór 1845: „Die Unterrichtssprache in den Landschulen war meist der ostfriesisch platte Dialect, oder holländisch, d.h. platholländisch; im günstigsten Fall sprach der Lehrer auch ein mit Hollandismen reichlich gespicktes, in Aussprache und Betonung ‘grünes’, für ein deutsches Ohr schwer verständliches Deutsch. Die Regel war das Sprechen von allen drei Dialecten, je nach dem Unterrichtsgegenstande: beim Rechnen durchweg platt, beim Bibellesen holländisch, beim Lesen in einem deutschen Buch deutsch”⁵⁸.

Het Hoogduits bleef in zuidwestelijk Oost-Friesland altijd ook de taal van de overheid: in haar contacten met de magistraten van Emden en Leer en met de ambtenaren op het platteland gebruikte de grafelijke regering te Aurich (in het lutherse deel van Oost-Friesland gelegen) doorgaans het Duits; de magistraat van Emden vaardigde zijn verordeningen zowel in het Nederlands als in het Duits uit; het Duits bleef altijd de taal van de rechtspraak evenals van de „Latijnse school” te Emden. Vanaf 1754 werd het Duits in de Emdense scholen een leervak – niet de voertaal –, dit als gevolg van het feit, dat voor zakelijke contacten met de overige Duitse gebieden een behoorlijke kennis van het Duits als dringende noodzaak gevoeld werd. We kunnen dus stellen dat na de

55. Het vorstendom Oost-Friesland behoorde van 1744 tot 1806 toe aan Pruisen, viel in 1815 aan het nieuwe koninkrijk Hannover ten deel en werd in 1866, na de annexatie van Hannover door Pruisen, weer Pruisisch.

56. Het verbod van 1748 berustte niet op een vijandelijke houding tegenover de Nederlanden maar op het feit dat de Lingense Academie aan een voortdurend tekort aan studenten leed. Cfr. SCHULTE 1975.

57. KRÜGER 1843: 14, geciteerd door FOERSTE 1938: 44 voetr. 232.

58. LÜPKES 1873: 100 vlg., geciteerd door FOERSTE 1938: 44.

ondergang van het Nederduits als schrijftaal, de oorspronkelijke diglossie van plaatselijk dialect en Nederduitse schrijftaal vervangen werd door een triglossie van Nederduits dialect, Nederlands en Hoogduits.

Deze toestand bleef ongewijzigd tot in de eerste helft van de 19de eeuw. Na de overgang van Oost-Friesland naar het koninkrijk Hannover in 1815 streefde de regering er hardnekkig en met groeiend succes naar het Nederlands als school- en kerktaal te doen vervangen door het Duits. Dit gebeurde stapsgewijs door het opleggen van aanvankelijk één, later meer in het Duits te houden kerkdiensten per maand, en door de vervanging van aftredende dominees door jonge theologen die aan Duitse universiteiten hadden gestudeerd en het Nederlands nog maar nauwelijks machtig waren. De overgang naar het Duits als enige kerktaal gebeurde tussen 1843 en 1883⁵⁹. De ontwikkeling in de scholen verliep vlugger: vanaf 1845 werd het onderwijs ook in de gereformeerde scholen in het Duits verstrekt, het Nederlands bleef echter nog lange tijd als schoolvak behouden: tot ongeveer 1880/1890. De burgerlijke schrijftaal werd vanaf het midden van de eeuw het Duits.

4.2.2. *Het graafschap Bentheim*

De ontwikkeling van het taalgebruik in het graafschap Bentheim, en in de door Bentheim ingesloten heerlijkheid *Lage* is een getrouwe weerspiegeling van de gang van zaken in zuidwestelijk Oost-Friesland (dit geldt ook voor Steinfurt en Gronau), met als enig verschil dat het Nederlands zich hier enkele tientallen jaren langer heeft kunnen handhaven.

4.2.3. *Het graafschap Lingen*

In het graafschap Lingen⁶⁰ heeft het Nederlands hoofdzakelijk dank zij politieke omstandigheden ingang gevonden als taal van de administratie, van de rechtspraak, van de scholen en van de gereformeerde kerk. Lingen behoorde van 1578 tot 1702 (met onderbrekingen) – aanvankelijk als leen, later als eigendom – aan het huis Oranje toe. Kerkelijk leven en onderwijs namen daardoor vanaf 1633 een sterk Nederlands karakter aan. Het calvinisme was hier echter, in tegenstelling tot de zojuist besproken gewesten, niet de belijdenis van de meerderheid, maar van een minoriteit van gemiddeld slechts 7,8 % van de bevolking (in 1795/96); meer

59. HAHN 1912: 86 vlg.

60. Een uitgebreid en uitdiepend onderzoek over de ontwikkeling van het schrijftaalgebruik in het graafschap Lingen is te vinden in TAUBKEN 1981.

dan 90 % waren katholiek gebleven of onder het Spaans bewind naar het katholicisme teruggekeerd⁶¹, maar toch heeft de Nederlandse taal via het voor die tijd uitstekende schoolsysteem als schrijftaal zelfs bij de katholieken ingang gevonden en zich tot in het midden van de 19de eeuw op verschillende plaatsen als schoolvak (niet als schooltaal) kunnen handhaven⁶².

Het Nederlands had als schrijftaal in Lingen een stevige positie naast het Hoogduits. In 1702 kwam het graafschap echter bij Pruisen en het Duits werd toen de taal van alle openbaar verkeer, zoals reeds gedeeltelijk vóór de oranjeperiode.

4.2.4. *Het Munsterland*

Van de functie van het Nederlands als cultuurtaal in verscheidene streken van het Munsterland is in wetenschappelijke uiteenzettingen tot op heden nauwelijks gewag gemaakt⁶³. Volgens Muller heeft zelfs in Munsterland „de Nederduitse volkstaal geen merkbaaren Nederlandschen invloed ondergaan, is zij als schrijf- en omgangstaal alleen voor de Hoogduitsche geweken”⁶⁴. Nederlandse invloed op de Nederduitse volkstaal⁶⁵ is echter een van de lexicale kenmerken van deze streken. Deze invloed is niet alleen te danken aan grensoverschrijdende contacten van de grensbevolking maar eveneens aan de functie van het Nederlands als kerktal in enkele hervormde enclaves, met name in *Anholt, Werth, Gemen, Gronau* en *Steinfurt*.

4.3. *Het Nederlands als cultuurtaal van immigranten*

Kenmerkend voor de tot dusver besproken gebieden is het feit, dat het Nederlands als vanouds ingeburgerde schrijf- en cultuurtaal voor een hele regio heeft gefungeerd (Benedenrijn) of als cultuurtaal door (bijna) de hele autochtone niet-Nederlandse bevolking van een bepaald gebied is overgenomen na een periode, waarin het Duits (als opvolger van de uitgestorven Nederduitse schrijftaal) de enige cultuurtaal was geweest (vooral in Bentheim, Lingen, Oost-Friesland). Bij een derde, nu nog te bespreken type van taalcontact is het Nederlands als cultuurtaal beperkt gebleven tot een groep van Nederlandse immigranten die als minoriteit in een

61. TAUBKEN 1981 : 195 vlg.

62. TAUBKEN 1981 : 321 vlg.

63. Met uitzondering van Gronau (cfr. MITZKA 1932 : 226, TEN BRINKE 1976 en 1982) en Steinfurt (cfr. SCHULTE KEMMINGHAUSEN 1938).

64. MULLER 1939 : 65.

65. Over Nederlandse invloed op de Westfaalse dialecten zie SCHLÜTER 1952 en KREMER 1975.

Duitse omgeving moesten leven. Hier werd het Nederlands dus niet overgenomen door de ingezetenen.

4.3.1. *Nederlandse vluchtelingenkerken in Duitse steden*

Als gevolg van de onderdrukking der protestanten door het Spaanse bewind zijn vanaf ongeveer 1560 duizenden vluchtelingen uit de Zuidelijke Nederlanden weggevlucht, niet alleen naar Noord-Nederland, maar ook naar die Europese staten, wier vorsten hen vriendelijk gezind waren. Dit waren naast Engeland vooral enkele Duitse protestantse staten, met name Kleef, Bentheim, Oostfriesland, Sleeswijk en Holstein, Brandenburg, Nassau en Palts, alsook vrije rijkssteden zoals Bremen, Hamburg, Aken, Keulen, Neurenberg en Frankfort (zie kaart 1)⁶⁶. De Nederlandse vluchtelingen beoefenden hier meestal evenals thuis met groot succes handel en nijverheid op een zeer ontwikkeld niveau, zodat zij vlug tot de meest welvarende geleding van de stedelijke bevolking gingen behoren. Ze stichtten, dikwijls in samenwerking met Waalse medevluchtelingen, hun eigen kerkgemeenschappen, scholen en drukkerijen. Op deze manier ontstonden op verscheidene plaatsen Nederlandse kolonies, die economisch volledig in het leven van de gaststeden geïntegreerd waren, op cultureel en godsdienstig vlak echter een eigen leven leidden en hun eigen taal gebruikten. Dit geldt natuurlijk niet voor steden, die in streken gelegen waren, die van oudsher of als gevolg van de godsdienstige ontwikkeling het Nederlands al gebruikten of dit weldra zouden doen, zoals Wesel, Kleef en Emden. Hier werkte het Nederlandse bevolkingselement verstevigend in op het proces van de hoger reeds besproken vernederlandsing. In plaatsen zoals Aken, Keulen, Neurenberg en Frankfort echter konden deze gemeenten hun taalkundig isolement maar tijdelijk handhaven. Vooral na de terugkeer of de verdere emigratie van vele leden naar Noord-Nederland ging het achtergebleven deel van de Nederlandse gemeenten in zijn Duitstalige omgeving op, hetgeen door de godsdienstige overeenstemmingen nog bevorderd werd.

4.3.2. *Nederlandse nederzettingen*

Niet alle Nederlandse vluchtelingen zijn echter naar hun land van herkomst teruggekeerd of hebben zich met de bevolking van hun gaststeden vermengd. Voor een aanzienlijk deel van hen hebben Duitse vorsten nederzettingen gesticht in de hoop daardoor het economisch leven van hun staten te kunnen bevruchten. Derge-

66. VAN ROOSBROECK 1968 en 1970, PETRI 1976 : 70 vlg., SCHILLING 1972.

lijke nederzettingen zijn te vinden in Sleeswijk-Holstein, Brandenburg, de Weichselvlakte en in de Palts.

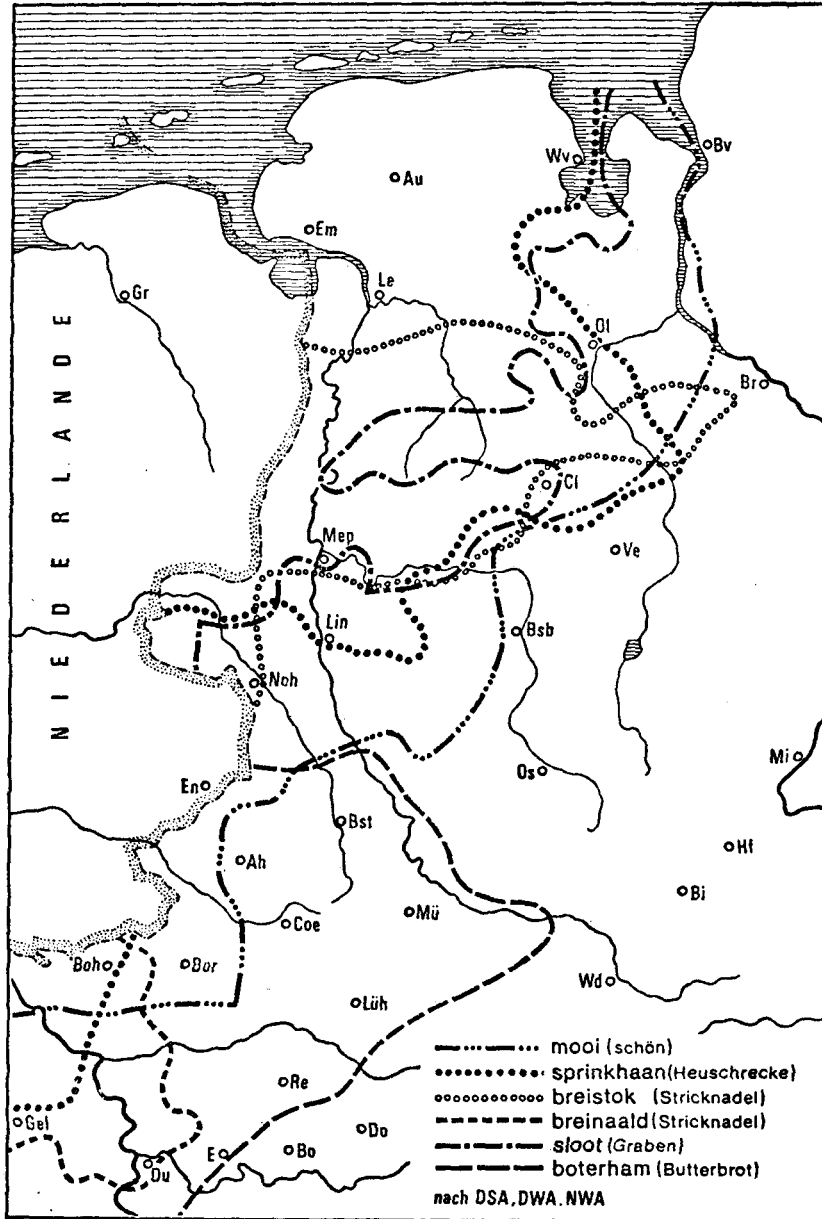
In *Sleeswijk* en *Holstein*⁶⁷ hebben verscheidene regeerders tegen het einde van de 16de en bij het begin van de 17de eeuw o.a. de steden Altona, Glückstadt en Friedrichstadt als godsdienstige 'vrijsteden' gesticht. Ze wilden de Nederlandse remonstranten en mennonieten, maar ook de aanhangers van andere godsdiensten hiermee een nieuwe verblijfplaats aanbieden. De vorsten deden dit vooral in de hoop, daarmee handel en nijverheid binnen hun territoria te stimuleren en hun eigen inkomsten op te voeren. Ook op het eiland Nordstrand, dat in 1634 tijdelijk verdronken en sindsdien ontvolkt was geweest, werden Nederlanders, katholieken uit de streken rondom Utrecht en Mechelen, als landbouwers en veetelers geplaatst. Behalve in deze overwegend door Nederlanders bewoonde nederzettingen vestigden zich ook Nederlandse immigranten in verscheidene andere plaatsen van de hertogdommen. Deze verschillende groepen hebben de kerkelijke bindingen met hun moederland tot in de 19de eeuw onderhouden. Op Nordstrand b.v. werd tot in 1875 in het Nederlands gepreekt en gecatechiseerd. De remonstranten te Friedrichstadt en elders behielden de Nederlandse preek tot in 1880, de mennonieten tot in het begin van de 19de eeuw.

Temidden van het oude Nederfrankische kolonisatiegebied uit de 12de eeuw in *Brandenburg*⁶⁸ hebben zich vanaf ongeveer 1650 opnieuw Nederlanders gevestigd aan de rivieren de Havel en de Spree⁶⁹. Frederik Willem, de Grote Keurvorst, bevorderde deze kolonisatie, die in de z.g. „Holländerbruch" of „Neu-Holland" tussen de plaatsen Liebenwalde, Kremmen en Oranienburg haar meest gesloten district had. Ook in andere Brandenburgse gewesten, zoals in de omgeving van Friedenburg (Neumark), Zehdenick, Fehrbellin, Chorin, Tangermünde, Königshorst (Altmark) en Gramzow hebben Nederlanders zich als kolonisten kunnen vestigen, en dit tot aan het einde van de 18de eeuw (1776). Naar het gebruik van het Nederlands als cultuurtaal binnen deze boeren-nederzettingen en naar het verloop van hun taalkundige integratie in de Nederduitse omgeving is, voorzover ik weet nog geen onderzoek verricht. Taalkundige sporen in de regionale dialecten zijn uiteraard niet te onderscheiden van diegene uit de 12de eeuw, zoals Teuchert die talrijk heeft aangetoond.

67. Zie WINKLER 1888, DOMELA 1918, MITZKA 1932, DEKKER 1938: 60 vlg., TEUCHERT 1944: 94 vlg., VAN PUFFELEN 1970, MENKE 1981.

68. Cfr. TEUCHERT 1944, BRETSCHNEIDER 1962: 101.

69. Cfr. DEKKER 1938: 40 vlg., TEUCHERT 1944: 13, BRETSCHNEIDER 1962: 91 vlg.

kaart 2

Bij de Nederlandse nederzettingen in *Oost- en West-Pruisen*⁷⁰ gaat het vooral om mennonieten, die zich op uitnodiging van de gewezen grootmeester van de Duitse orde en eerste hertog van Pruisen, Albrecht van Brandenburg, sedert 1527 hadden mogen vestigen in de omgeving van het reeds in 1297 gestichte stadje Preußisch Holland (ten zuidoosten van Elbing gelegen). Vermoedelijk is dit het (Nieuw-)Holland, dat Vondel in „het vette land van Pruisen / Daer uit het Poolsch geberght de Wijsselstroom koomt ruisschen [...]”, Gijsbrecht van Aemstel doet stichten. Ten gevolge van economische tegenslagen en van de godsdienstige intolerantie der streng lutherse overheden verlieten de meesten van hen het hertogdom echter reeds na enkele jaren. Zij weken uit naar het Poolse West-Pruisen, waar zij zich, niet ver van hun eerste nederzettingen, in de Weichseldelta aan weerskanten van de Nogat (in de stedendriehoek Danzig - Elbing - Marienburg) vestigden. Zij troffen hier ongeveer dezelfde landbouwgronden aan als in Nederland, werden door de katholieke koning van Polen beschermd en bewoonden samen met andere, direct uit Nederland ingeweken landbouwers een dicht net van boerderijen. In hun godsdienstig leven gebruikten de mennonietische gemeenten in deze streken het Nederlands tot tegen het einde van de 18de eeuw. Als gewone omgangstaal hadden zij toen al reeds lang de Nederduitse dialecten van hun Nederpruisische burens overgenomen, omdat zij steeds een minoriteit van niet meer dan 10 % van de bevolking in de Weichselvlakte hadden gevormd. Toen zij bij het begin van de 19de eeuw na meer dan 200 jaar hun landbouwkolonies opgaven om naar Rusland aan de Dnjepr te verhuizen, namen zij als omgangstaal het Nederduitse „Weichselplatt” en als schrijftaal het Hoogduits mee⁷¹. De weinige achterblijvers evenals de in de steden Danzig, Elbing en Königsberg gevestigde Nederlanders gingen geleidelijk aan in de Duitse bevolking op.

Een deel der Nederlandse vluchtelingen die in Emden een voorlopig onderdak hadden gevonden, ging na korte tijd naar Frankfort. Hier werden zij echter na enkele jaren op aandringen van de ingezetenen lutheranen weer verdreven. Daarop bood keurvorst Frederik III van de *Palts* hen verblijfplaatsen aan in zijn vorstendom. Hij stichtte omstreeks 1560 voor hen de kolonies te Frankenthal, waar zij de gebouwen van het verlaten Augustijnerklooster kregen toegewezen, te Otterberg, Lambrecht, Neustadt, Annweiler en op verscheidene andere plaatsen⁷². Ook graaf Philipp Ludwig

70. SCHUMACHER 1902, SZPER 1913, MITZKA 1932 en 1958, DEKKER 1938 : 21 vlg.

71. Cfr. THIessen 1963.

72. VAN SCHELVEN 1908 : 209 vlg., DEKKER 1938 : 54 vlg., VAN ROOSBROECK 1968 : 190 vlg. en 1970, BOTT 1970, PETRI 1976 : 70 vlg.

van *Hanau* nam een aantal vluchtigen op en stichtte in 1594/95 voor hen de kolonie Neu-Hanau. Deze kolonies kenden na korte tijd reeds een economische bloeiperiode, die echter niet overal even lang duurde. Zo beleefde Frankenthal als gevolg van de bezetting door Spaanse troepen (1623 tot 1632) in het begin van de 17de eeuw een duidelijke achteruitgang. Anderzijds heeft te Hanau nog tot in het midden van de 19de eeuw een zelfstandige, Nederlandse gereformeerde gemeente voortbestaan. Over het taalkundig leven van deze Nederlandse kolonies temidden van een Westmidden-duitse omgeving is, voorzover mij bekend, nog geen onderzoek verricht. Een ontwikkelingsgang, die parallel loopt met deze van de Nederlandse nederzettingen in Noord-Duitsland, is wel de meest voor de hand liggende. Van Hanau b.v. is bekend dat er nog tot in 1820 in het Nederlands gepreekt werd.

5. *Conclusies*

Zoals we in het eerder reeds besproken schema (cfr. par. 3) gezien hebben heeft in de stad Nordhorn het Nederlands omstreeks 1800 nog de belangrijke, misschien wel de meest belangrijke domeinen kerk, school en zakelijke correspondentie beheerst. De toestand in zuidwestelijk Oost-Friesland en aan de Benedenrijn was hiermee vergelijkbaar. Het verbaast ons derhalve niet, vast te stellen, hoe sterk Nederlandse woorden tot vandaag in de Westnederduitse grensdialecten bewaard zijn gebleven. Kaart 2 geeft daarvan een indruk.

Door het schema is eveneens het volgende duidelijk geworden: voor een adequate beschrijving van de taalontwikkeling in de hier besproken gebieden moeten het pragmatische en het sociolinguïstische aspect nauw in het oog worden gehouden, d.w.z. dat er voortdurend gevraagd zou moeten worden, wie waar en wanneer tegen wie over wat op welke manier spreekt of schrijft⁷³.

Er zou dan per plaats of streek een model ontwikkeld kunnen worden, dat het gebruik van de verschillende taalvormen in elk domein van taalgebruik in zijn diachrone ontwikkeling aantoont. Een dergelijk schematisch overzicht heeft Taubken⁷⁴ voor het graafschap Lingen opgesteld m.b.t. het grootste deel van de onderzochte domeinen. Voor enkele van hen ontbreken echter voldoende gegevens, het schema blijft derhalve noodzakelijk onvolledig. Uit Taubkens onderzoek is echter ook duidelijk geworden, dat in ons schema een grove onderverdeling van sommige domeinen zoals „stadsbestuur (raadsprotocollen enz.)” en „stadsbestuur (rekenin-

73. FISHMAN 1972.

74. TAUBKEN 1981.

gen)" niet volstaat: in dergelijke gevallen zouden zelfs **verschil-**lende tekstsoorten nauwkeurig van elkaar onderscheiden **moeten** worden⁷⁵.

BIBLIOGRAFIE

- BARTELS, P.: „Geschichte der holländischen Sprache in Ostfriesland", *Emdener Jahrbuch* 4 (1881), Heft 2, 1-19.
- BAUMANN, J.: „Der Übergang von der niederländischen zur hochdeutschen Schriftsprache in der Grafschaft", *Der Grafschafter* 1965, Heft 148-151.
- BECKERS, H. en R. PETERS: „Gert van der Schüren", *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*. 2. völlig neu bearb. Aufl., Bd 3, Berlin New York 1981, 1-6.
- BENSEL, P.: *Niederrheinisches Geistesleben im Spiegel Klevischer Zeitschriften des achtzehnten Jahrhunderts* (Studien zur rheinischen Geschichte, 1), Bonn 1912.
- BESCH, W.: „Schriftsprache und Landschaftssprachen im Deutschen. Zur Geschichte ihres Verhältnisses vom 16.-19. Jahrhundert. Mit 2 Karten". *Rheinische Vierteljahresblätter* 43 (1979), 323-343.
- BORCHLING, C.: „Die westfälischen Einflüsse in der niederdeutschen Sprache Ostfrieslands", *Niederdeutsches Jahrbuch* 54 (1928), 122-135.
- BOTT, H.: *Gründung und Anfänge der Neustadt Hanau 1596-1620*. 2 Bde, Marburg 1970-71.
- BRETSCHNEIDER, A.: „Ist Brandenburg eine 'passive' Sprachlandschaft?", *Niederdeutsches Jahrbuch* 85 (1962), 63-110.
- BRINKE, H. TEN: „Vom Leben und Sterben der niederländischen Sprache in Gronau", *Unsere Heimat. Jahrbuch des Kreises Borken* 1976, 167-171.
- : „Wie es zum 'Untergang' der niederländischen Sprache in Gronau kam", H. DICKEL (Hg.): *Natur und Kultur des Raumes Gronau und Epe*, Gronau 1982, 178-179.
- BULICKE, I.: *Zur Geschichte der Kirchensprache in Ostfriesland seit der Reformation* (Schriften des Instituts für niederdeutsche Sprache, Reihe: Kirche, 3), Leer 1979.
- COMBECHER, H.: „Deutscher Niederrhein und niederländische Sprache", *Niederrhein. Jahrbuch* 8 (1965), 134-137.
- DEKKER, F.: *Voortrekkers van Oud Nederland. Uit Nederlands geschiedenis buiten de grenzen*. Den Haag 1938.
- DIDIER, N.: „Geschichtliche Skizzen aus dem kath. Kirchen- und Schulwesen Anholts", *Münsterland* 6 (1919), 235-261.
- DOMELA NIEUWENHUIS NIJEGAARD, J. D.: „De Nederlandsche taal in den loop der eeuwen in Duitschland. I. Vlaanderen en Oost-Friesland", *De Tijdspiegel* 74 (1917), 192-213.
- : „Nederlandsche taal en invloed op thans Duitse landen, in het bijzonder op Noord-Friesland", *De Tijdspiegel* 75 (1918), 418-434.
- ENGELS, F.: „Korrespondenz-Nachrichten aus Bremen. Plattdeutsch", Karl Marx und Friedrich Engels: *Werke*, Erg. Bd, 2. Teil, Berlin 1967, 137-138.
- EYE, A. VON: „Der Kampf der Dialecte gegen die Schriftsprache, in besonderer Beziehung auf das Plattdeutsche", *Die deutschen Mundarten* 2 (1885), 97-102.
- FERGUSON, Ch. A.: „Diglossia", *Word* 15 (1959), 325-340.
- FISHMAN, J. A.: „The Relationship between Micro- and Macro-Sociolinguistics in the Study of Who speaks What Language to Whom and When", *Language in*

75. TAUBKEN 1981: 184.

- Sociocultural Change*. Essays by J. A. FISHMAN, selected and introduced by A. S. DIL. Stanford 1972, 245-285.
- FOERSTE, W.: *Der Einfluß des Niederländischen auf den Wortschatz der jüngeren niederdeutschen Mundarten Ostfrieslands* (Forschungen des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung, N.F. Reihe A: Sprache und Volkstum, 8), Hamburg 1938.
- GOOSSENS, J.: *Was ist Deutsch – und wie verhält es sich zum Niederländischen?* (Nachbarn, 11), Bonn 1971.
- GORISSEN, F.: „Grenzraum Kleve in der niederrheinischen Geschichte. Verflechtung und Wandel“, *Gemeinschaft und Politik* 3 (1955), Nr. 11, 3-12.
- HAHN, L.: *Die Ausbreitung der neuhochdeutschen Schriftsprache in Ostfriesland* (Teutonia. Arbeiten zur germanischen Philologie, 24), Leipzig 1912.
- HEIDA, M.: „De ondergang van het Nederlands in het Nederrijnland“, *Ons Erfdeel* 19 (1976), 539-548.
- : „Grens als oorzaak van vervreemding“, *Jaarboek Zannekin* 3 (1980/81), 7-14.
- : „Rijke informatiebronnen“, *Jaarboek Zannekin* 3 (1980/81), 27-32.
- HÖVELMANN, G.: *Geschichte des Kreises Geldern. Erster Teil: 1816 bis 1866*. Geldern 1976.
- JUTEN, A. J. L.: „De Nederlandsche taal in Oost-Friesland en de Westphaalsche graafschappen“, *Neerlandia* 12 (1908), 185-188, 208-209.
- KARG, F.: *Flämische Sprachspuren in der Halle-Leipziger Bucht*, Halle 1933.
- KEMPEN, J.: *Nederland in Duitsland*. Met een inleiding van P. C. PAARDEKOOPEL (Opvoedkundige Brochurenreeks, 208), Tilburg 1962.
- : „Het Nederlands nu nog kerktal in enkele oudgereformeerde gemeenten in Duitsland“, *Ons Erfdeel* 11 (1967), afl. 2, 138-140.
- : „Ostfriesland – einst Teil des niederländischen Sprachraums“, *Muttersprache* 91 (1981), 360-365.
- KLOEKE, G. G.: *De taalkundig-culturele kant van het anexatievraagstuk* (De lage landen, 3), Delft 1945.
- KLOSS, H.: „Die niederländisch-deutsche Sprachgrenze, insbesondere in der Grafschaft Bentheim“, *Mitteilungen der Akademie zur wissenschaftl. Erforschung u. Pflege des Deutschtrums. Deutsche Akademie* 5 (1930), 96-109. Herdrukt in *Jahrbuch des Heimatvereins der Grafschaft Bentheim e.V.* 1982 (Das Bentheimer Land, 98), 145-156.
- : „Über Diglossie“, *deutsche sprache* 4 (1976), 313-323.
- : *Die Entwicklung neuer germanischer Kultursprachen seit 1800* (Sprache der Gegenwart, 37), Düsseldorf 1978.
- KLUGE, F.: *Seemannssprache. Wortgeschichtliches Handbuch deutscher Schifferausdrücke älterer und neuerer Zeit*. Halle 1911. Herdruk Kassel 1973.
- KREMER, L.: „Niederländische Transferenz im Lexikon westfälischer Grenzdialekte“, *Niederdeutsches Wort* 15 (1975), 60-84.
- : „Standaardtaal-interferenties in de woordgeografie aan weerskanten van de Nederlandse oostgrens“, *TT* 30 (1978), 143-175.
- : *Sprache und Geschichte im westfälisch-niederländischen Grenzraum. Ein Abriss der sprach- und kulturhistorischen Wechselbeziehungen* (Beiträge des Heimatvereins Vreden zur Landes- und Volkskunde, 12), Vreden 1978.
- : *Grenzmundarten und Mundartgrenzen. Untersuchungen zur wortgeographischen Funktion der Staatsgrenze im ostniederländisch-westfälischen Grenzgebiet* (Niederdeutsche Studien, 28), 2 dln, Köln Wien 1979.
- : „Ein niederdeutsches Utopia. Die sprachpolitischen Überlegungen G. G. Kloekes im Jahre 1945“, *Niederdeutsches Wort* 21 (1981), 54-60.
- : *Das Niederländische als Kultursprache deutscher Gebiete* (Nachbarn, 27), Bonn 1983.

- KRÜGER, E.: *Übersicht der heutigen plattdutschen Sprache, besonders in Emden*. Emden 1843.
- LÜPKES, F. M.: „Vor 50 Jahren“, *Ostfriesisches Schulblatt* 13 (1873), 100 vlg.
- MENKE, H.: „Sprache und Geschichte der Niederländer in den Herzogtümern Schleswig-Holstein (Gouden Eeuw). Zwischenbericht eines laufenden Arbeitsvorhabens (Vortragsresümee)“, *Niederdt. Korrespondenzblatt* 88 (1981), 43-46.
- MENSINGA, J. A. M.: „De Nederduitsche taal in Duitschland“, *Noord en Zuid* 2 (1878), 1-16.
- MERGES, J.: *Die Kleverlande im Spannungsfeld der deutschen und niederländischen Hochsprache*. Diss. Bonn 1977. Gepubliceerd o.d.T. *Der untere Niederrhein. Studien zu seiner sprachlichen Entwicklung*. z.p. z.j. [Kleve 1982].
- MITZKA, W.: „Das Niederländische in Deutschland“, *Niederdeutsche Studien. Festschrift für Conrad Borchling*, Neumünster 1932, 207-228.
- : „Das Niederländische in West- und Ostpreußen“, *Album Edgard Blancquaert*, Tongeren 1958, 215-227. Herdruckt in W. MITZKA: *Kleine Schriften zur Sprachgeschichte und Sprachgeographie*, Berlin 1968, 306-316.
- MULLER, J. W.: *De uitbreiding van het Nederlandsch taalgebied, vooral in de zeventiende eeuw*. 's-Gravenhage 1939.
- NAGEL, R.: *Schriften und Sprachen des 18. Jahrhunderts im Gelderland. Ein Lese- und Übungsbuch mit 29 Dokumenten aus der Schulgeschichte*. Geldern 1981.
- PASSENS, B. e.a.: „Hogdüts leeren. Die Verdrängung des Niederländischen aus den geldrischen und klevischen Schulen zwischen 1780 und 1840“, *Geldrischer Heimatkalender* 1979, 48-60.
- PETRI, F.: „Im Zeitalter der Glaubenskämpfe (1500-1648)“, *Rheinische Geschichte*, hg. v. F. PETRI u. G. DROEGE, Bd 2: *Neuzeit*, Düsseldorf 1976, 1-217.
- PONTEN, J. P.: „Deutsch-niederländischer Lehnwortaustausch“, *Wortgeographie und Gesellschaft*, hg. v. W. MITZKA, Berlin 1968, 561-606.
- PUFFELEN, S. A. E. VAN: „Nederlanders en hun taal te Altona“, *Ons Erfdeel* 13 (1970), afl. 4, 148-150.
- RAMISCH, J.: *Studien zur niederrheinischen Dialektgeographie* (Deutsche Dialektgeographie, 1), Marburg 1908.
- ROOSBROEK, R. VAN: *Emigranten. Nederlandse vluchtelingen in Duitsland (1550-1600)*, Leuven 1968.
- : „Die Beziehungen der Niederländer und der niederländischen Emigranten zur deutschen Gelehrtenwelt im XVI. Jahrhundert. Eine Übersicht“, *Universiteit und Geleertenstand 1400-1800*, Limburg 1970, 107-125.
- SANDERS, W.: „Niederrheinische Mundart – zwischen Deutsch und Niederländisch“, *Heimatbuch des Kreises Viersen* 1977, 112-113.
- SCHELVEN, A. A. VAN: *De Nederduitsche vluchtelingenkerken der XVIe eeuw in Engeland en Duitschland en hunne betekenis voor de reformatie in de Nederlanden*. 's-Gravenhage 1908.
- SCHUEERMANN, U.: „Niederländische und friesische Relikte im ostfriesischen Niederdeutsch“, *Niederdeutsches Jahrbuch* 93 (1970), 100-109.
- SCHILLING, H.: *Niederländische Exulanten im 16. Jahrhundert. Ihre Stellung im Sozialgefüge und im religiösen Leben deutscher und englischer Städte* (Schriften d. Ver. f. Reformationgeschichte, 187), Gütersloh 1972.
- SCHLÜTER, J.: *Die niederländischen Wörter in der westmünsterländischen Mundart*. Diss. Münster 1952 (niet gepubl.).
- SCHULTE, P.-G.: „Die Hohe Schule zu Lingen (1697-1819)“, *Lingen* 975-1975. *Zur Genese eines Stadtprofils*, hg. v. W. EHBRECHT, Lingen 1975, 145-159.
- SCHULTE KEMMINGHAUSEN, K.: „Westfälisch-Niederländische Dialektgeographie“, *Westfälische Forschungen* 1 (1938), 1-25.
- SCHUMACHER, B.: *Niederländische Ansiedlungen im Herzogtum Preußen zur Zeit Herzog Albrechts (1525-1568)*. Diss. Königsberg 1902.

- SMET, G. DE : „Nederlands in het Nederduits", *Handelingen van het 30e Vlaams Filologencongres, Gent 1975*, 9-22.
- : „Zum Sicambicum in Kiliaans Wörterbuch", *Sprache in Gegenwart und Geschichte. Festschrift H. M. Heinrichs*, Köln Wien 1978, 188-198.
- : „Niederländisch und Niederdeutsch. Ein historischer Überblick", *Das Niederdeutsche in Geschichte und Gegenwart* (Linguistische Studien, Reihe A, Arbeitsberichte, 75), Berlin 1981, 192-198.
- : „Niederländische Einflüsse im Niederdeutschen", *Handbuch zur niederdeutschen Sprach- und Literaturwissenschaft*. hg. v. G. CORDES und D. MÖHN, Berlin 1983, 730-761.
- SODMANN, T. : „Der Untergang des Mittelniederdeutschen als Schriftsprache", *Niederdeutsch. Sprach und Literatur. Eine Einführung*, hg. v. J. GOOSSENS, Bd 1 : *Sprache*, Neumünster 1973, 116-129.
- STELLMACHER, D. : „Nederlandse taaloverblijfselen in de woordenschat der streek-talen tussen Elbe en Schwarze Elster", *TT* 23 (1971), 38-51.
- : „Friedrich Engels' Bemerkungen zum bremischen Platt", *Niederdt. Korrespondenzblatt* 79 (1972), 37-38.
- STEPPE, O. : „Het Nederlandsch als zeemanstaal in Neder-Duitschland", *Wetenschap in Vlaanderen* 4 (1939), 134-139.
- SZPER, F. : *Nederlandsche nederzettingen in West-Pruisen gedurende den Poolschen tijd*. Amsterdam 1913.
- TAUBKEN, H. : *Niederdeutsch - Niederländisch - Hochdeutsch. Die Geschichte der Schriftsprache in der Stadt und in der ehemaligen Grafschaft Lingen vom 16. bis zum 19. Jahrhundert* (Niederdeutsche Studien, 29), Köln Wien 1981.
- TERVOOREN, H. : „Boes teutsch, boes evangelisch'. Beobachtungen zum Sprachverhalten evangelischer Gemeinden am unteren Niederrhein", *Zeitschrift für deutsche Philologie* 98 (1979), Sonderheft, 173-192.
- TEUCHERT, H. : *Die Sprachreste der niederländischen Siedlungen des 12. Jahrhunderts*. 2. Aufl. Köln Wien 1972 (Mitteldeutsche Forschungen, 70).
- THIESSEN, J. : *Studien zum Wortschatz der kanadischen Mennoniten*. Marburg 1963.
- TRIP (Pastor) : „Der Kampf zwischen der holländischen und der deutschen Sprache auf den Kanzeln der reformierten Kirche Ostfrieslands", *Ostfries. Monatsblatt* 1 (1873), 325-338.
- WEIJNEN, A. A. : „Sociodialectologische onderzoekingen in Limburg", Jo DAAN en A. A. WEIJNEN : *Taalsociologie* (BMDC, 32), Amsterdam 1967, 16-32.
- WIENS, C. : „Niederländischer Wortschatz in der Mundart der Weichselwerder", *Zeitschrift d. Westpreuß. Geschichtsvereins* 56 (1916), 139-153.
- WINKLER, J. : „Friesland over de grenzen", J. WINKLER : *Oud Nederland, 's-Gravenhage* 1888, 75-104.